

मानवी हक्क : उगम आणि संरक्षण व संवर्धन

प्रा. तुकाराम त्र्यंबकराव कोल्हे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, वि.पा.शि.प्र.मं.सं. कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, कन्नड

Communicated :05.08.21

Revision :12.07.2021 &
19.08.2021
Accepted :29.08.2021

Published: 01.09.2021

सारांश :-

10 डिसेंबर हा मानवी हक्क दिवस म्हणून साजरा केला जातो परंतु राज्य व्यवस्थेत तसेच समाज व्यवस्थेत काम करणाऱ्या अनेक लोकांना या दिवसाची माहिती सुद्धा असलेली दिसून येत नाही.

मानवी हक्क ही एक विश्वव्यापी संकल्पना आहे. मानवी हक्क किंवा मानवाधिकाराचे मुळ 17 व्या शतकात इंग्लंड व अमेरिकेत रुजलेले दिसून येते. अमेरिका हा देश हा मानवाधिकाराच्या बाबतीत संरक्षणाच्या रूपात मानला जात होता. सामाजिक विकासात आरोग्य आणि शिक्षण या दोन घटकांचा मोठा सहभाग असतो. पर्यावरण प्रदुषणातून होणारी मानवी हक्कांची पायमल्ली थांबविली पाहिजे. खऱ्या अर्थाने सामाजिक विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करावयाचे असल्यास मुलभूत मानवी हक्काचे संरक्षण व संवर्धन करणे अत्यंत आवश्यक बाब दिसून येते आहे. जगातील सर्वच देशांनी मानवी हक्कांच्या बाबतीत जागरूक आणि गंभीर असणे गरजेचे आहे, म्हणून मानवी विकासासाठी मानवी हक्कांचे संरक्षण व संवर्धन करणे काळाची गरज आहे.

आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकाराचे कायदे, नियम, उपाय, सूचना यांचे उल्लंघन न करणे, मानवाधिकार संघटन समुदायाला नियमांचे उल्लंघन न करता प्रोत्साहन देण्याचे कार्य करतात. तसेच अशा प्रकारच्या व्यक्तीच्या सुरक्षिततेसाठी संघर्षाच्या मार्गाचा अवलंब करताना दिसतात.

1. मानवी हक्क व उगम
2. मानवी हक्कचे मूळ
3. मानवी हक्काचे संरक्षण व संवर्धन
4. मानवी हक्काचे महत्त्व

प्रस्तावना :

मानवी हक्क ही एक विश्वव्यापी संकल्पना आहे. प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्य, न्याय, सुख, संपन्नता आणि प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी मानवी अधिकार महत्त्वाचे ठरतात. मानवी अधिकार आणि घटनेने व्यक्तीला प्रदान केलेले मूलभूत अधिकार यांचा प्रमुख उद्देश मानवी कल्याण व व्यक्तीला स्वातंत्र्य प्रदान करणे हा आहे. मानवी अधिकारामुळे सूखी, संपन्न, शांततामय तसेच समानता व न्यायाच्या तत्वावर आधारलेला समाज निर्माण होतो.

आधुनिक काळातील शिक्षण, लोकजागृती, माहिती तंत्रज्ञान, औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण इत्यादी बाबीमुळे मानवी हक्काचे किंवा मानवी अधिकाराचे महत्त्व वाढलेले आहे. परंतु मानवी हक्काचे किंवा मानवाधिकाराचे मूळ 17 व्या शतकातच इंग्लंड व अमेरिकेत रुजलेले दिसून येत आहे. 1689 मध्ये इंग्लंडमध्ये टपसस वित्पहीजे पास झाला. 1789 मध्ये अमेरिकेच्या राज्यघटनेत मानवी हक्कांचा समावेश झाला. 1848 मध्ये जर्मनीने आपल्या जाहीरनाम्यात मानवी हक्कांचे विश्लेषण केले. 1936 मध्ये सोविएट रशियाने राज्यघटनेत

मूलभूत नागरी हक्क समाविष्ट केले. जगातील विविध देशातील या सर्वच घटना मानवी हक्कांसाठी केलेले प्रयत्न मानले जातात. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या (न्व्हे) आमसभेने 10 डिसेंबर 1948 रोजी मानवी अधिकाराची विश्वव्यापी घोषणा केली म्हणूनच 10 डिसेंबर हा दिवस मानवी हक्क दिवस म्हणून साजरा केला जातो. जगातील सर्वच देशातील नागरीकांना समान अधिकार प्रदान करणे हे संयुक्त राष्ट्र संघटनेने घोषित केलेल्या मानवी अधिकारास महान क्रांती मानले जाते. कारण या घोषणेने जागतिक स्तरावर सर्व व्यक्तींमध्ये समानता, बंधुभाव, परस्परांत सौहार्द स्थापित करण्यासाठी एकूण 30 कलमांमध्ये एकेका मानवी हक्काचे किंवा मानवी अधिकारांचे योग्य पद्धतीने स्वतंत्रीकरण केले आहे.

उद्देश :

प्रस्तुत निबंधात मानवी हक्काची सुरुवात किंवा उगम कशाप्रकारे झाला आहे हे काही संदर्भांच्या अनुषंगाने स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. मानवी हक्क ही संकल्पना काही एकदाच किंवा अचानक जगात उगम पावलेली नाही. दुसरा उद्देश हा आहे की, मानवी हक्कांना आधुनिक काळात संरक्षण कसे प्राप्त झाले आहे हे शोधण्याचा प्रयत्न करणे. मानवी समाजाच्या चांगल्या प्रकाराने विकास करावयाचा असल्यास मानवी हक्कांना आणखी देखील समाज व्यवस्थेमध्ये चांगल्या प्रकारे संरक्षण मिळणे आवश्यक आहे. या दोन गोष्टींचा शोध घेणे मुख्य उद्देश आहे.

उगम किंवा मूळ :

जगामध्ये मानवाच्या सभ्यता आणि संस्कृतीच्या विकासाबरोबर व्यक्तीचे शोषण, अत्याचार व अन्यायाच्या

शक्तीशाली लोक अन्याय करतात व त्याचे शोषण करताना दिसताना येत होते. श्रीमंत लोक गरीब लोकांवर जास्तीत जास्त अन्याय-अत्याचार करत असतेच त्यांचे शोषण करत असत. गुलामगिरी पद्धतीमध्ये धनवान लोक गुलामांना गुलामी पद्धतीने वागवून त्यांच्याकडून अतोनात काम करून घेत असत व त्यांना मोठ्या प्रमाणात यातना सहन कराव्या लागत होत्या. त्यामुळे मानवतेच्यादृष्टीकोनातून मानवांचे हक्क किंवा मानवाधिकाराचे प्रश्न अतिशय जटील बनू लागले होते. त्यामुळे मानवाधिकारांचा प्रश्न हा जागतिक स्तरावर गाजू लागला. तेव्हापासून मानवी हक्कांचे महत्त्व जागतिक स्तरावर गाजू लागले.

मानवी हक्क किंवा मानवाधिकाराच्या मूळाच्या बाबतीत अभ्यास केला असता, इंग्लंडचे महत्त्व प्रामुख्याने आपणास दिसून येते. पूर्वी इंग्लंडच्या बाबतीत असे म्हटले जात होते की, त्यांचा सूर्यास्त होत नाही. त्या ठिकाणी राजा हा सर्वस्वी होता. 1199 मध्ये राजा जान ब्रिटनच्या सिंहासनावर विराजमान झाले होते. तो एक अन्याय-अत्याचार करणारा असा अयोग्य प्रकारचा राजा होता. त्यांच्या अशा प्रकारच्या अन्याय अत्याचारांमुळे सामान्य जनतेमध्ये एक प्रकारचा विद्रोह निर्माण झाला होता. राजा जानने 1225 ला मैग्नाकार्टावर हस्ताक्षर केले होते. तो एक प्रकारचा ऐतिहासिक दस्तावेज मानला जात होता. जनतेमध्ये पहिल्यांदा मैग्नाकार्टाद्वारे अधिकार प्राप्त होण्याचे सुरुवात झाली होती. त्यामुळे जगभरात मानवाधिकाराच्या बाबतीत एक नवीन पायाभरणी करण्याचे श्रेय प्राप्त झाले होते. याची सर्वात महत्त्वाची वैशिष्ट्ये म्हणजे जनतेवर जे कर लाजावले होते त्या कराचे स्वरूप परिषदेमध्ये ठरवले जाईल. अपराध्याच्या बाबतीत एखाद्या व्यक्तीचा गुन्हा

बाबतीत वाढझालेली दिसून येते. या ठिकाणी दुर्बल लोकांवर सिद्ध झाल्यावरच त्याला गुन्हेगार म्हणून अटक केली जाईल.

राजधर्म याबाबीत कोणताच हस्तक्षेप करणार नाही. मैग्नाकार्टाचा प्रभाव इतका प्रभावशाली व व्यापक बनला की, 1789 च्या फ्रान्सच्या क्रांतिसाठी राजनैतिक-सामाजिक प्रेरणा देण्याचे कार्य प्रेरक म्हणून केले.

दुसऱ्या महायुद्धात मानवी हक्क किंवा मानवाधिकारांचे उल्लंघन केले गेले होते. त्यामुळे मानवाधिकाराच्या संरक्षणाच्या बाबतीत 10 डिसेंबर 1948 ला मानवाधिकाराची घोषणा केली गेली. अशाप्रकारे जगभरात 10 डिसेंबर हा मानवी हक्क दिवस म्हणून मानला जाऊ लागला. अमेरिका हा देश मानवाधिकाराच्या बाबतीत संरक्षणाच्या रूपात मानला जाऊ लागला.

अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य :

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मानवी हक्कांचे संरक्षण करणारी जी यंत्रणा आहे ती व्यक्तीच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर गदा आणणाऱ्या विरुद्ध आवाज उठविण्यासाठी बुलंदी स्वरूपात काम करू लागली. सामान्यता पत्रकार व लेखक यांच्या बाबतीत असे म्हटले जात होते की, ते देशातील प्रमुख्याने जे प्रतिष्ठित, राजकीय व सामाजिक कार्यकर्त्यांचा आदन न करता अनादर करत होते. अशा प्रकारचा मुद्दा खोडून काढण्याचे काम मानवाधिकार संघटना करताना दिसू लागले. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर गदा आणणे अयोग्य प्रकारचे मानू लागले. अशा प्रकारच्या कार्याची दखल (मानवाधिकाराच्या) बाबतीत अनेक देशात दिसून येत होती. ते कार्य अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या बाबतीत होते. त्यामध्ये प्रामुख्याने अलबनिया, अल्जेरिया, बांगलादेश, कम्बोडीया, चीन इत्यादी देश दिसून येत होते. अशा जगात कुठेही पत्रकार, लेखक आणि निर्माणाच्या बाबतीत अन्याय अत्याचाराच्या बाबतीत अंतर्गत अंतर अमेरिकन

जात आहे. 1996 मध्ये मानवाधिकाराच्या बाबतीत अंतर अमेरिकन कमीशन मध्ये अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याबरोबर तीन महत्त्वाच्या तक्रारी आल्या होत्या.

संयुक्त राष्ट्र संघाने 10 डिसेंबर 1948 ला मानवाधिकारी घोषणा करण्यात आली. ही घोषणा मानव अधिकाराच्या बाबतीत जागतिक मानली जात आहे. मानवी हक्कांच्या बाबतीत जागतिक स्तरावर खालील महत्त्वाचे मुद्दे अधोरेखित केले जातात.

1. शिक्षणाचा अधिकार सर्वांना दिलेला आहे. प्राथमिक आणि मुलभूत शिक्षण सर्वांना मोफत दिले पाहिजे.
2. या ठिकाणी असे जाहीर केले आहे की, प्रत्येक राज्यांनी प्रत्येक राज्यांत अधिकार दिले पाहिजेत. उदा. सांस्कृतिक जीवनात सहभाग, वैज्ञानिक प्रगती आणि त्यांच्या प्रयोगाचा सर्वांना लाभ घ्यावा यावा. तसेच भौतिक स्वरूपाचा लाभ सर्वांना घेता यावा.
3. कोणत्याही व्यक्तीला दास म्हणून ठेवले जाणार नाही.
4. प्रत्येक नागरीकाच्या बाबतीत त्याला जे अधिकार आणि स्वातंत्र्य दिले आहेत. त्या प्रयोगाच्या अंमलबजावणीत प्रामुख्याने अशी खबरदारी घेतली पाहिजे की, संयुक्त राष्ट्र संघाचे सिद्धांत आणि उद्देशाच्या विरुद्ध असले नाही पाहिजेत.
5. कोणताही देश किंवा भूभागाशी त्या व्यक्तीचा संबंध आहे त्या प्रदेशाच्या बाबतीत तो प्रदेश स्वतंत्र असो किंवा गैरशासक असो अशा अमुक किंवा विशिष्ट व्यक्तीच्या बाबतीत भेदभाव करता येणार नाही.
6. प्रत्येक व्यक्ती आपल्या राष्ट्राचा नागरीक असतो. त्याला त्याच्या नागरीकत्वाच्या हक्कापासून कोणी वंचित ठेवू शकत नाही. त्याला दुसऱ्या राष्ट्राचे नागरीकत्व स्विकारावयाचे असल्यास त्यापासून वंचित ठेवता येत नाही.

7. जगात कोणताही देश असो किंवा राज्य असो त्या ठिकाणी कोणत्याही व्यक्तीच्या वैयक्तिक जीवनात हस्तक्षेप करण्याचा कोणताही अधिकार नाही.

8. जगामध्ये प्रत्येक व्यक्तीला अन्न, वस्त्र, निवारा आणि चिकित्सक सुविधा प्राप्त करण्याचा अधिकार आहे.

9. जगामध्ये किंवा प्रत्येक देशामध्ये संपूर्ण लोकांना अशा प्रकारचा अधिकार देण्यात आला आहे की, त्याला त्याचा आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकास करता येतो.

मानवी हक्कांचे संरक्षण व संवर्धन :

जगामध्ये मानवाधिकाराचे चांगल्याप्रकारे संरक्षण करण्यासाठी प्रामुख्याने तीन गोष्टींवर जास्तीत जास्त भर दिला जातो. त्या तीन बाबी खालीलप्रमाणे आहेत.

1. जगातील प्रत्येक नागरिकासाठी ज्यांच्या-त्यांच्या देशांच्या राज्यघटनेने किंवा शासन व्यवस्थेने जे काही मुलभूत अधिकार दिलेले असतात त्यांचे रक्षण करणे.

2. जगात किंवा देशात प्रत्येक नागरिकांचे जे काही अस्तित्त्व असते व त्यांच्या जीवनाचे रक्षण करणे.

3. समाजाद्वारे स्वीकृत केलेल्या मानवी जीवनाच्या उपजीविकेची सर्व व्यवस्था करणे, याचबरोबर व्यक्तीला शोषणापासून वाचविणे व त्यांच्या सगळ्या अवस्थांचे रक्षण करणे.

आज जगात अशी परिस्थिती निर्माण होताना दिसत आहे की, जे लोक दीन, गरिब, दुर्बल आहेत त्यांच्यावर शक्तीशाली, धनवान, सत्ताधिश, प्रबळ जातीवाले अन्याय-अत्याचार करताना दिसतात. अशा प्रकारच्या अन्याय-अत्याचाराच्या विरुद्ध संघर्ष निर्माण करण्याचे काम वेगवेगळ्या मानवाधिकाराच्या संघटना करताना दिसतात. ज्यांचे शोषण होते अशा लोकांवरील अन्याय

मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न करतात. आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकाराचे कायदे, नियम, उपाय, सूचना यांचे उल्लंघन न करणे, मानवाधिकार संघटन समुदायाला नियमांचे उल्लंघन न करता प्रोत्साहन देण्याचे कार्य करतात. तसेच अशा प्रकारच्या व्यक्तीच्या सुरक्षिततेसाठी संघर्षाच्या मार्गाचा अवलंब करताना दिसतात.

वास्तविकता :

खऱ्या अर्थाने सामाजिक विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करावयाचे असल्यास मुलभूत मानवी हक्कांचे संरक्षण व संवर्धन करूनच प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करावी लागेल. 10 डिसेंबर हा मानवी हक्क दिवस म्हणून साजरा केला जातो परंतु राज्य व्यवस्थेत तसेच समाज व्यवस्थेत काम करणाऱ्या अनेक लोकांना या दिवसाची माहिती सुद्धा असलेली दिसून येत नाही. राज्यघटनेने नमूद केलेल्या मानवी हक्क तसेच युनोने जाहीर केलेले मानवी हक्क केवळ कागदावरच आहेत असे म्हटल्यास ती अतिशोक्ती ठरणार नाही. राज्य व्यवस्थेत आणि समाजव्यवस्थेत वावरणारे अनेक मान्यवर लोक बालकामगार असलेल्या धाब्यांवर जेवण घेताना दिसतात. बालमृत्यु, मातामृत्यु आणि बालकांचे कुपोषण याबाबतीत परिस्थितीसुद्धा अजुनही चिंताजनक आहे. अर्थकारणाने ग्रासलेल्या आजच्या राज्य व्यवस्थेला तसेच समाजव्यवस्थेला याचे कोणतेही भान राहिलेले आपणाला दिसून येत नाही. जगाचे एकूण लोकसंख्येत 33.3 टक्के आहे. आमच्या शेजारील असलेल्या चीन या राष्ट्रात साक्षरतेचे प्रमाण 90 टक्के आहे. भारतात साक्षरतेचे प्रमाण मात्र 65 टक्के आहे. सामाजिक विकासात आरोग्य आणि शिक्षण या दोन घटकांचा मोठा सहभाग असलेला आपणास दिसून येतो. या दोन घटकांवर शासनातर्फे केला जाणारा खर्च राष्ट्रीय उत्पन्नाचे फक्त 5.3 टक्के आहे.

(शिक्षण 4.1 आणि आरोग्य 1.2 टक्के) सद्यस्थितीत शासनाचा सर्व कार्यक्रमांवरील एकूण खर्च राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 37 टक्के आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की, शासनाचा एकूण खर्चात शिक्षण आरोग्य या दोन गोष्टींवरील खर्चाचा सहभाग फार कमी आहे. देशाच्या एकूण विकासात मानवी भांडवलाचा सहभाग 64 टक्के असतो. आपणाला असे दिसून येते की, मानवी भांडवलाची गुणवत्ता वाढल्याशिवाय कोणत्याही देशाची सर्वांगीण प्रगती होवू शकत नाही. म्हणून शिक्षण आणि आरोग्य या दोन बाबींकडे आपणाला विशेष लक्ष दिल्याशिवाय मानवी भांडवलाचे गुणवत्तेत सुधारणा व वाढ होऊच शकत नाही. देशातील जवळ जवळ 55 कोटी लोकांना परिणामकारक आरोग्य सेवा उपलब्ध होत नाही.

जागतिकीकरण आणि पर्यावरण प्रदुषणातून मानवी हक्काची पायमल्ली ही अमेरिकेकडून मोठ्या प्रमाणात होत आहे. आपला वैचारिक साम्राज्य विस्तार करण्याच्या हेतूने अमेरिकेचे बाहूले असणाऱ्या जागतिक व्यापार संघटनेच्या माध्यमातून जागतिकीकरणाचा मार्ग वापरून मानवी हक्कांची पायमल्ली करत आहे. तर दुसरीकडे तीचे वर्चस्व असणाऱ्या संयुक्त राष्ट्र संघाच्या माध्यमातून संपूर्ण जगाला मानवी हक्क दिन साजरा करण्याचे सांगते. मानवी हक्काची संकल्पना आता वैश्विक बनवून तिचे संवर्धन व संरक्षण करणे गरजेचे आहे. म्हणून केवळ भौतिक प्रगतीच्या हव्यासाने झपाटलेल्या अमेरिकेने आर्थिक वृद्धीचा ध्यास सोडून क्योटयो करारावर सहमती दर्शवून शाश्वत विकासाची संकल्पना अंमलात आणावी. त्यामुळे पर्यावरण प्रदुषणातून होणारी मानवी हक्कांची गळचेपी थांबावयास मदत होईल

मानवी हक्काबाबत जगात अमेरिकेसह इतर राष्ट्रांनी

सुद्धा गंभीर असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे निदान मानवी

हक्कांना बाधा पोहचणार नाही. यासाठी जगातील सर्वच देशांनी मानवी हक्कांच्या बाबतीत कृतीशील राहून सहकार्य करणे, ही बाब अत्यंत निकडीची बनलेली दिसून येते. म्हणून मानवी हक्कांचे संरक्षण व संवर्धन करणे ही जगातील मानवी विकासासाठी अत्यंत आवश्यक बाब आहे असे दिसून येते.

निष्कर्ष :

1. मानवी हक्क ही एक विश्वव्यापी संकल्पना आहे.
2. मानवी हक्क किंवा मानवाधिकाराचे मुळ 17 व्या शतकात इंग्लंड व अमेरिकेत रुजलेले दिसून येते.
3. अमेरिका हा देश हा मानवाधिकाराच्या बाबतीत संरक्षणाच्या रुपात मानला जात होता.
4. सामाजिक विकासात आरोग्य आणि शिक्षण या दोन घटकांचा मोठा सहभाग असतो.
5. पर्यावरण प्रदुषणातून होणारी मानवी हक्कांची पायमल्ली थांबविली पाहिजे.
6. खऱ्या अर्थाने सामाजिक विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करावयाचे असल्यास मुलभूत मानवी हक्कांचे संरक्षण व संवर्धन करणे अत्यंत आवश्यक बाब दिसून येते आहे.
7. जगातील सर्वच देशांनी मानवी हक्कांच्या बाबतीत जागरूक आणि गंभीर असणे गरजेचे आहे, म्हणून मानवी विकासासाठी मानवी हक्कांचे संरक्षण व संवर्धन करणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ—

- भारतीय सामाजिक अधिनियम एवं समाज कल्याण – डॉ. वी. एन. सिंह, ज्ञानोदय प्रकाशन, कानपूर
राष्ट्रीय मानवाधिकार नई दिशाएँ, भारत सरकार 2007.
भारतीय प्रशासनाची रुपरेषा – डॉ. पी.व्ही. भुताळे, डॉ. पी.के. एकबेकर
मानवाधिकार संरक्षण अधिनियम 1993
मा.कृष्णा भोगे (माजी आयुक्त) यांचा वर्तमानपत्रातील लेख योजना एप्रिल 2011
राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग (प्रक्रिया) निनियम 1994